

Marek Moroń

**BENGALSCY MUZUŁMANIE
– OD AUTONOMII DO NIEPODLEGŁEGO PAŃSTWA**

Powstawanie nowych państw, łączenie się ich w związki, unie, federacje lub wyodrębnianie z istniejących struktur to elementy procesów historycznych, których podmiotami są społeczności ludzkie w swej różnorodności etnicznej, kulturowej i religijnej. W tym kontekście interesująca wydaje się zarówno aktualna sytuacja w Azji Południowej, jak i historyczne przemiany, które ją uformowały. Próba przeglądu i zarys pewnych procesów historycznych i wydarzeń w tym zakresie, np. przebiegających na subkontynencie indyjskim, mogą być pomocne przy ocenianiu kwestii powstania nowych państw, np. w Azji Południowej. Pomimo geograficznej odległości od Europy wydaje się, iż próba oceny zjawiska wyodrębniania się nowych państw lub innych metod zaspokajania narodowych postulatów ludów Azji Południowej, w warunkach naszego kontynentu mogą być użyte do analiz.

Przykładem nowego państwa jest Bangladesz wyodrębniony z Pakistanu. Z kolei sam Pakistan powstał w wyniku podziału Indii Brytyjskich. 25 marca 1971 r. na częstotliwości fal radiowych zbliżonych do oficjalnego Radia Pakistan, nadane zostało wystąpienie przywódcy Ligi Awami szejka Mudżibura Rahmana (prawdopodobnie wcześniej nagrane), proklamujące powstanie Republiki Bangladeszu. W kilka godzin po emisji Mudżibur Rahman został aresztowany, a następnie wywieziony do Karaczi jako więzień pakistański. Powrócił do Dhaki w styczniu 1972 r. jako głowa nowego państwa. Nie istniały żadne zewnętrzne siły (spoza państwa pakistańskiego) stymulujące lub współkreujące okoliczności, których kulminacją była deklaracja powstania nowego państwa na subkontynencie indyjskim. Indie, pozostające w stanie permanentnego napięcia politycznego z Pakistanem, nie były zainteresowane wzmocnieniem identyfikacji narodowych żadnej grupy etnicznej w Azji Południowej. Same będąc państwem unijnym, składającym się z wielu re-

gionów wyodrębnionych jako stany w oparciu o kryterium językowe, przez cały okres swego istnienia postrzegały regionalne nacjonalizmy bardziej jako elementy o potencjalnym negatywnym wpływie na ich wewnętrzne relacje, niż jako mogące sprzyjać celom indyjskiej polityki zagranicznej. Jednym ze stanów Indii jest Bengal Zachodni i perspektywa powstania narodowego państwa Bengalczyków tuż za granicą Indii, nawet kosztem osłabienia Pakistanu, wcale nie musiała być atrakcyjna.

Bangladesz, pierwsze narodowe państwo Bengalczyków, powstało po latach starań, jako jedyna formuła, w której owi Bengalczyki Pakistanu Wschodniego mogli w pełni i godnie prezentować swą identyfikację narodową. Bengal jako region o własnej identyfikacji etnicznej istnieje od czasu przybycia plemienia Bang do doliny dolnego Gangesu około 1000 r. p.n.e. Od tego momentu Bengal i jego mieszkańcy wrosli w region wschodniej części subkontynentu indyjskiego, od dynastii Mauriyya, Gupta, Pala – do stuleci rządów władców mogulskich (od około 1200 n.e.) i zajęcia Bengalu w 1576 r. przez cesarza Akbara. Dhaka została w roku 1608 stolicą mogulskiego Bengalu, by niespełna sto lat później (1704 r.) ustąpić tej roli Murshidabadowi. W tym czasie, w 1650 roku, do Bengalu przybyli Brytyjczycy. Bengal próbowali kolonizować Portugalczycy, Holendrzy, Duńczycy i Francuzi. Założona przez Brytyjczyków w roku 1690 Kalkuta została w 1756 r. zaatakowana przez mogulskiego dowódcę Sirajuddaulaha, czego skutkiem była w rok później bitwa pod Plassey. Po zwycięstwie brytyjskim w tej bitwie Bengal stał się pod rządami R. Clive'a, R. Hastingsa i lorda Cornwallisa głównym bastionem obecności brytyjskiej na subkontynencie.

Począwszy od około 1200 r. n.e. islam szybko stawał się wyznaniem przyjmowanym przez Bengalczyków. Oba wyznania, buddyzm i islam, odrzucają hinduskie, nadal praktykowane i funkcjonujące, systemy kastowej nierówności.

Kompania Indii Wschodnich przekazała władzę nad Indiami Koronie Brytyjskiej w roku 1858, nowe władze proklamowały równość wszystkich poddanych Korony wobec prawa¹.

Bez względu na zakres praktycznej implementacji postanowień tej proklamacji, otwierała ona drogę do udziału lokalnej społeczności w systemie rządzenia. Bengal stał się miejscem wprowadzania nowych brytyjskich projektów administracyjnych. W istocie rzeczy już pod koniec XVIII w. ustanowione były nowe, m.in. dla Bengalu, rozwiązania administracyjne, Permanent Settlement Decree², które ustanawiały ramy porządku mocującego dotychczasowych poborców podatków *zamindarów* (pobierających je od *tillers* uprawiających ziemię) praktycznie w pozycji właścicieli pobierających podatki od uprawiających ziemię. System ten nie został w pełni zlikwidowany do uzyskania niepodległości przez ziemie subkontynentu w 1947 r. Bengalczyki zostali po roku 1858 ujęci przez Brytyjczyków zakwalifikowani jako

¹ The Queen's Proclamation Act z 01.11.1858 stanowił: „Z wielości naszych poddanych jakiegokolwiek nie byłiby rasy lub wyznania mają możliwość bezstronnie być zatrudnionymi w biurach naszej służby do zadań, do których się kwalifikują przez swą posiadaną edukację, zdolności i integralność w wykonywaniu” (tł. M. Moroń). The Charter Act of 1883 stwierdzał, iż żaden rdzenny mieszkaniec Indii „nie może z przyczyn swej religii, miejsca urodzenia, pochodzenia, koloru ani żadnego z nich, być uznany za niezdolnego do zajmowania miejsca, sprawowania urzędu lub bycia zatrudnionym”.

² C. Baxter, R. Syedur, *Historical Dictionary of Bangladesh*, Vision Books Private 2004, s. 165.

tw. *non-martial race*, czyli grupa niekwalifikująca się do zajęć wojskowych. Takie postawienie sprawy mogło wynikać albo z przekonania, iż znaczący udział Bengalczyków w powstaniu w roku 1857 nie pozwala polegać na nich jako żołnierzach Korony Brytyjskiej, albo z tego, że Bengalczycy nie posiadają predyspozycji do służby wojskowej. Takie zakwalifikowanie Bengalczyków (w odróżnieniu od muzulmanów z Pendżabu i np. Sikhów), skutkowało tym, że nie byli oni wcielani do wojska.

Również po ogłoszeniu niepodległości przez Pakistan w roku 1947, Bengalczycy bezskutecznie domagali się od rządu centralnego zwiększenia swego udziału w siłach zbrojnych nowego państwa. W tym zakresie Pakistan kontynuował, z małymi zmianami, praktykę Brytyjczyków – nieangażowania Bengalczyków w sferę wojskowości, w stopniu który z racji np. liczby ludności i znaczenia regionu byłby odpowiedni. Stopniowo w latach 50. i 60. XX w. pakistańscy Bengalczycy zaczęli postrzegać armię, złożoną w dużej mierze z żołnierzy narodowości Pendżabi, Pasztu, Sindi, jako obcą. Mieszkańcy Pakistanu Wschodniego uważali, iż może ona ich obronić³.

Wspomniani *zamindarowie* wywodzili się z warstwy właścicieli, w większości Hindusów, zaś uprawiającymi ziemię i płacącymi podatki była w większości ludność muzulmańska. W miarę bogacenia się, *zamindarowie* migrowali do wielkich miast, przede wszystkim do Kalkuty. Wschodnia część Bengalu z Dhaką jako głównym miastem, traciła na znaczeniu. Dhaka przestała być stolicą Bengalu w roku 1704. Przemysł w tym mieście to przede wszystkim produkcja muślinu, tracił swe znaczenie⁴. Kalkuta od roku 1857 była siedzibą uniwersytetu, Dhaka – dopiero od 1921.

Administracyjny podział Bengalu nie dokonał się po raz pierwszy w roku 1947 przy ustalaniu granic Indii i Pakistanu. Od roku 1854 Bengal miał własną administrację regionalną. Na jej czele stał lejtnant gubernator (*lieutenant-governor*). Od roku 1909 (mocą Government of India Act) zwany gubernatorem. W 1905 r. ówczesny wicekról Indii, lord Curzon uznał, że prowincja Bengal, obejmująca w swym ówczesnym kształcie również dzisiejszy Bihar/Jarkhand i Oriszę, jest zbyt duża, by móc w niej efektywnie rządzić. Podziału dokonano tak, że wschodnia część Bengalu (w przybliżeniu teren dzisiejszego Bangladeszu) pozostała jednostką administracyjną wraz z Assamem i utworzyła East Bengal and Assam Province. Prowincję tę w większości zamieszkiwała ludność wyznania muzulmańskiego. Stolicą prowincji została Dhaka, która na pewien czas odzyskała swoje znaczenie. Taki podział wzbudził sprzeciw i protesty wyznawców hinduizmu w pozostałych częściach Indii Brytyjskich. Hindusi z nieufnością oceniali powstanie prowincji z większością muzulmańską, tak jak muzulmanie już wówczas z nieufnością rozważali perspektywę hinduskich rządów większościowych w całych przyszłych Indiach⁵. Protesty te, do których dołączyli między innymi Rabindranath Tagore i Aurobindo Ghose, były tak znaczące, iż w roku 1911 podział został unieważniony. To unieważnienie było jedną ze

³ Gdy pod koniec lat 60. przez pewien czas mieszkalem w Dhace, byłem naocznym świadkiem protestów ludności bengalskiej skierowanym przeciwko, choć nie tylko, armii postrzeganej jako armia innego narodu.

⁴ C. Baxter, R. Syedur, *op. cit.*

⁵ *Ibidem*, s. 10.

zmian ogłoszonych w roku 1911 przez króla Jerzego V. Stolicę Indii przeniesiono z Kalkuty do Delhi. Wschodnią i zachodnią część Bengalu znów połączono w jeden organizm, Bengal. Assam pozostał osobną jednostką.

Pierwszy projekt wyodrębnienia bengalskiej prowincji z muzułmańską większością został urzeczywistniony w warunkach kolonii brytyjskiej i przetrwał około 6 lat. Myśl o osobnym statusie dla muzułmanów indyjskich pojawiła się w Indiach Brytyjskich wcześniej, m.in. w działalności sir Syed Ahmeda Khana. Jej przejawem było też założenie w roku 1875 organizacyjnych zrębów instytucji edukacyjnej, z której powstał Aligarth Muslim University.

Ważnym okresem nie tylko dla muzułmanów bengalskich czy indyjskich, ale dla całego świata islamu, był czas schyłku i upadku monarchii kalifatu ottomańskiego. Z perspektywy europejskiej trudno zrozumieć zaskoczenie i niepokój o przyszłość we wszystkich środowiskach islamskich.

Na gruncie tego niepokoju wyrósł w Indiach *Kilafat*. Ruch ten stawiał sobie za zasadniczy cel odrodzenie kalifatu ottomańskiego jako centrum organizacyjnego islamu. Zakres tego religijno-politycznego w swej naturze ruchu obejmował indyjskie tereny od Bengalu po północno-zachodnie prowincje Indii. Ani zdominowana przez wyznawców hinduizmu Partia Kongresowa, ani Liga Muzułmańska nie sprzeciwiały się koncepcji osobnego statusu m.in. dla muzułmanów. Do dziś w Indiach funkcjonuje system kwot i specjalnych przywilejów dla *minorities and scheduled castes*. M. K. Ghandi deklarował swoje poparcie dla ruchu *Kilafat*. Ruch ten spowodował, iż po raz pierwszy religijna w swej istocie kwestia została wprowadzana do indyjskiej polityki⁶. Jednak ani poeta Allama Iqbal, którego wystąpienie na forum Ligi Muzułmańskiej w roku 1930 jest często umownie postrzegane jako początek idei podziału Indii według kryterium religii, ani Mohammad Ali Jinnah, zwany *Quaid-e-Azam* (Wielki Przywódca), twórca formuły Pakistanu, nie byli wcale zwolennikami idei *Kilafatu* – odtwarzania odwiecznego religijnego, organizacyjnego centrum islamu. Wręcz przeciwnie, obaj byli pod dużym, pozytywnym, wrażeniem reform Kemala Atatürka w postottomańskiej Turcji.

Począwszy od roku 1930, istniejący od lat 80. XIX w. zamysł odseparowania – czy też raczej odrębnego organizacyjnego umocowania indyjskich muzułmanów – podbudowany był Iqbalowskim wskazaniem konieczności *concerted political action*, czyli „skoordynowanych działań politycznych”⁷. W przeciwieństwie do Iqbala, Mohammad Ali Jinnah stał na stanowisku, że przyszły Pakistan będzie państwem narodowym zamieszkałym przez indyjskich muzułmanów. Taki pogląd jest podobny do obecnie używanego nazewnictwa np. w Bośni, gdzie muzułmanie to grupa etniczna, mówi się tu o Serbach bośniackich, Chorwatach lub Chorwatach bośniackich.

Od początku lat 30. XX w. indyjskie osobistości cieszące się autorytetem, takie jak dr Ambedkar, umacniały myślenie na temat postbrytyjskich Indii w kategorii dwu państw rozdzielonych na podstawie kryterium religii. W roku 1940 ogłoszona została tzw. *Lahore Resolution* zwana *Pakistan Resolution* (choć słowo Pakistan

⁶ S. Chatterjee, *Cgress Politics in Bengal 1919-1939*, London 2002.

⁷ S. Ph. Cohen, *The Idea of Pakistan*, Oxford 2005.

w rezolucji tej nie występuje). W tym też roku powstał pomysł (plan Chowdhury Rahmata Ali) utworzenia trzech państw muzułmańskich na terenie Indii pobrytyjskich. Jednym z nich miał być Bangistan, obejmujący brytyjską prowincję Bengal i Assam⁸.

Jinnah, jako największy orędownik „teorii dwóch narodów” i główny twórca Pakistanu, był świadom różnic etnicznych, kulturowych, językowych w społecznościach muzułmańskich subkontynentu indyjskiego. Kładł nacisk na spajającą rolę islamu, która na tym miała polegać, że narody nowego Pakistanu uznają ową pakietańsko-islamską identyfikację jako swą jedyną bądź najważniejszą⁹.

Charakterystyczną cechą zarówno postaw jednostek, jak i społeczności na subkontynencie indyjskim jest nastawienie *to accommodate someone*. Słownikowe tłumaczenie, iż *to accommodate* znaczy „wyświadczyć przysługę” lub „zmieścić, pomieścić”, nie oddaje w pełni znaczeń na tego słowa w warunkach subkontynentu indyjskiego. Dwa ostatnie odpowiedniki wydają się przybliżać praktyczne znaczenie tej postawy¹⁰. Nastawienie, o którym mowa, można określić jako zrozumienie konieczności i opłacalności uczynienia zadość żądaniom, ambicjom, oczekiwaniom jakiejś jednostki, grupy, społeczności, a wszystko po to, by uniknąć konfliktu lub zapewnić sobie wsparcie, „zmieścić” grupę, jednostkę w funkcjonującej formule jakiejś całości. Taka postawa jest i we współczesnych Indiach bardzo aktualna i praktykowana. Za panowania na subkontynencie muzułmańskich władców, większość z nich w konsekwencji doprowadzała właśnie do owego *accommodation* swych poddanych wyznania hindu.

Wypracowana równowaga funkcjonowała tak dobrze, że nawet wystawienie w roku 1857 kandydatury Bahadur Shaha, potomka muzułmańskich cesarzy Indii na przyszłego władcę po zwycięstwie powstania, zostało w Indiach zaakceptowane przez znaczącą część społeczności wyznających hindu i muzułmańskich. Równowaga ta, gdy grupy i społeczności miały już swe ustalone miejsca w hierarchii społecznej, została naruszona wraz z nadejściem panowania i porządków brytyjskich.

Hindusi chętniej korzystali z oferowanym możliwości edukacyjnych. Taki porządek rzeczy nie był tożsamy ze stanem wzajemnych pozytywnych emocji i autentycznego respektu Hindusów w stosunku do Brytyjczyków. Wydaje się, iż widzieli i chcieli oni wykorzystać wspomniane możliwości edukacyjne, podczas gdy muzułmanie za niecelowe uznali angażowania się. Wyjątkiem, być może największym na przełomie wieków XIX i XX, był sir Seyed Ahmed Khan, orędownik wykorzystywania edukacji do rozwoju nowoczesnego islamu w Indiach. Idea osobnego państwa/prowincji dla muzułmanów indyjskich zrodziła się, gdy załamała się równowaga wypracowana przez ludy i społeczności religijne. Idea ta zasadała się na wskazaniu islamu jako niekwestionowanego i najważniejszego elementu identyfikacji. Idąc tym tropem, ojczyzna muzułmańska „należała się” wyznawcom islamu w Indiach bez względu na ich przynależność narodową. Taka „muzułmańska ojczy-

⁸ *Ibidem*, s. 27.

⁹ P. R. Brass, *The Politics of India Since Independence*, Cambridge 1990; A. Ganguli, *Original faith of Jinnah*, „The Asian Age”, 10.06.2005.

¹⁰ *Słownik angielsko-polski*, red. J. Fisiak, Warszawa 1996.

zna” (*Muslim homeland*) proklamowana została 14 VIII 1947 r. Był to Pakistan, pierwsze nowe państwo powstałe po II wojnie światowej¹¹. Pakistan składał się z dwóch części, zachodniej, zamieszkałej głównie przez ludy Pendżabi, Pusztu, Sindi, Baluczi i z części wschodniej, Bengalii Wschodniej, nazwanego Pakistanem Wschodnim dopiero w roku 1955, zamieszkałej prawie wyłącznie przez Bengalczyków¹². Pomysł oderwania wschodniej części Pakistanu od państwa Pakistan praktycznie nie pojawił się w ogóle, aż do samego konfliktu zbrojnego w roku 1971.

Jawaharlal Nehru był zdania, że „kiedy wchodzimy w sferę polityczną (*political plane*), solidarność jest narodowa, a nie religijna (*national not communal*)”. Te słowa napisane w roku 1927 oddają atmosferę tego okresu. Lata następne, szczególnie po roku 1930, przyniosły wzmocnienie solidarności według kryterium przynależności do społeczności muzułmańskiej oraz działania mające na celu utożsamienie tego kryterium z narodowym¹³. Poglądy i oceny półwiecza, od około 1875 do 1925 r., dotyczące ówczesnej sytuacji i przyszłości współistnienia społeczności wyznających hindu i islamu, również w kategoriach państwowości na subkontynencie indyjskim, mieszczą się pomiędzy panislamizmem, ze znaczącą rolą ruchu *Kilafat*, a odrodzeniem identyfikacji narodowej na bazie islamu, ale w odniesieniu do konkretnych regionów subkontynentu. Trzeba zaznaczyć, że kierunki dalekie były od wewnętrznej jedności.

Przy całej aktywności w przywołanym okresie takich reformatorów i działaczy, jak np. Jamalluddin al Asdabadi al Afghani, Muhammad Abduh i wielu innych, ruch *Kilafat* nie zinstytucjonalizował swych postulatów. W dużej mierze stało się tak na skutek rozwoju sytuacji międzynarodowej, w tym przede wszystkim konsekwencji I wojny światowej i deklaracji tureckiego Zgromadzenia Narodowego w Ankarze z 21 XI 1922 r. o oddzieleniu kalifatu od sułtanatu. Wydaje się też, iż w ruchu ścierały się różne grupy interesów, które zjednoczyły się w stopniu umożliwiającym przetrwanie korzystnych uwarunkowań zewnętrznych.

Bez względu na osłabienie ruchu, *Kilafat* ogniskował ogromny potencjał emocji społeczności muzułmańskich na terenie Indii, w tym w Bengalu. Początek lat 20. XX w. był czasem rozdrobnienia tego potencjału. W jednej z ocen, „rozbitcie (*disruption*) organizacji *Kalifatu* „było jak zniszczenie koryta, którym płynął strumień emocji mas muzułmańskich...”¹⁴

W latach 20. XX w. porzucona została przez muzułmanów indyjskich idea panislamizmu jako koncepcja dla nich nierozwojowa, tzn. niedająca możliwości zmaterializowania ich postulatów, zasadzających się na poczuciu własnej wartości i osobnej identyfikacji religijno-kulturowej. Za celowe uznano skoncentrowanie wy-

¹¹ S. Ph. Cohen, *op. cit.*

¹² Z moich doświadczeń z pobytu w Dhace na przełomie lat 60. i 70. XX w. mogę przytoczyć zartobliwe w swym zamyśle pytanie (i odpowiedź): Co łączy Pakistan Wschodni z Zachodnim? Odpowiedź brzmiała: „Islam i PIA (Pakistan International Airlines)”. Ten dowcip, który opowiadaliśmy sobie w szkole, do której uczęszczałem w Dhace, oddaje w pełni problem Bengalczyków, którzy czuli wspólnotę z Pasztunami, Baluczami i innymi ludami zamieszkującymi odległą o około 1500 km zachodnią część muzułmańskiej ojczyzny, opierając się wyłącznie na wspólnej religii.

¹³ J. Nehru, *Selected Works* [...], vol. 8, New Delhi 1976; Mushirul Hasan, *Islam in the Subcontinent, Muslims in a Plural Society*, New Delhi 2002.

¹⁴ K. U. Ahmed, *Breakup of Pakistan: Background and Prospects*, London 1972.

silku działaczy i elit muzułmańskich w Indiach na skryształowaniu docelowej formuły organizacyjnej w odniesieniu do subkontynentu, mogącej zagwarantować faktyczną realizację postulatów.

Koncepcje kreujące indyjską świadomość narodową w okresie nie tylko półwiecza (1875-1925), ale także do okresu niepodległości i lat późniejszych, traktowały istnienie odrębnych społeczności wyznających hindu i islam, jako jeden z zasadniczych punktów samokreślenia. Zarówno przy prezentacji wizji sekularnego państwa, jak i przy oferowaniu identyfikacji opartych ortodoksyjnie na przynależnościach do danych społeczności, istotnym odniesieniem zawsze był ów podział na wyznawców hinduizmu i islamu. Istnieją oceny, iż taki stan rzeczy był wynikiem „bezkrytycznego zaakceptowania kolonialnych struktur, ich legitymizacji politycznej poprzez wchodzenie w pakt, układy, konferencje „jednoczące” i wewnętrzne, religijno-kulturalne napięcia paradygmatu narodowego”¹⁵.

Osobną kwestią pozostaje pytanie, czy po roku 1857 istniała realna alternatywa dla wyżej wspomnianej postawy i jej oceny. Istotnym wydarzeniem, wpisującym się w proces identyfikacji o charakterze narodowym na bazie islamu na subkontynencie indyjskim, było założenie w Dhace w roku 1906 przez grupę przywódców muzułmańskich, w tym Nawaba Salimullaha i Age Khana, *All India Muslim League* – Ogólnoindyjskiej Ligi Muzułmańskiej. Cele tej organizacji nie odbiegały od wskazań sir Syeda Ahmeda Khana, popierających współpracę z Koroną i obronę interesów muzułmanów w Indiach bez działań przeciwko jakiegokolwiek innej społeczności. Równolegle toczyły się rozmowy przedstawicieli społeczności islamskiej z władzami brytyjskimi w Indiach, których istotną częścią było ich spotkanie w roku 1906¹⁶.

Postulaty przedstawiane na spotkaniu obu delegacji (w Simla), na których czele stali Aga Khan i lord Minto, dotyczyły ustanowienia osobnych kwot elektorów we władzach regionu dla muzułmanów. Później ten system alokacji objął też Sikhów i chrześcijan. W roku 1909, na mocy *Governement of India Act* (zwanego też *Morley-Minto Act*), muzułmanom na terenie Indii przyznane zostały prawa do osobnego elektoratu do zgromadzeń prowincjonalnych i narodowego¹⁷.

Jednak zasadnicza realna władza pozostawała w rękach gubernatorów i biurokracji *Indian Civil Service*. W administracji obok Brytyjczyków, pracowali w coraz większej liczbie Bengalczycy wyznania hindu. Niemniej, zarówno w wyniku, procesu legislacyjnego z 1909, jak i z 1919 r. (*Montagu Chelmsford Act* – stworzenie tzw. diarchii – dwustopniowego systemu zarządzania prowincją, z ministrami wybranych resortów w pełni odpowiedzialnymi za legislację wewnętrzną w ramach swego zakresu działania), muzułmanie bengalscy również pojawiali się na scenie lokalnej polityki. Kilku było ministrami, np. Khwaja Nazimuddin czy Fazlul Haq. Wyżej wspomniany system osobnych elektorów dla muzułmanów został wzmocniony kolejnymi aktami prawnymi w roku 1935. Był to już okres, kiedy Narodowy

¹⁵ N. C. Chowdhuri, *The Autobiography of an Unknown India*, London 1951.

¹⁶ S. Ph. Cohen, *op. cit.*

¹⁷ S. Mansingh, *Historical dictionary of India*, Vision Books 2003, s. 160.

Kongres Indyjski kierowany przez M. K. Gandhiego zdecydowanie (choć nieskutecznie) sprzeciwił się takim regulacjom.

Lata 40. XX w. przyniosły intensyfikację politycznych poczynań muzułmanów indyjskich, w tym bengalskich, zmierzających do precyzowania postulatów dotyczących zakresu ich samodzielności. Rezolucja uchwalona 23 III 1940 r. przez Ligę Muzułmańską w Lahore żądała nawet utworzenia nie jednego, ale osobnych państw (!) ojczyzn (*homelands*) dla indyjskich muzułmanów. Lata 40. to też okres politycznego konkurowania w Bengalu różnych muzułmańskich partii politycznych, z którego zwycięsko wyszła Liga Muzułmańska. W wyborach w Bengalu, które odbyły się na przełomie 1945 i 1946 roku, partia ta otrzymała 82% głosów, co było jej najlepszym wynikiem, wzięwszy pod uwagę wszystkie prowincje z większością muzułmańską.

Premierem Bengalu został Husain Shahid Sukrawardy, jeden z założycieli Ligi Muzułmańskiej, wybitny muzułmański działacz, wiceburmistrz Kalkuty w latach 1923-1925, minister w rządach Bengalu w latach 1937 oraz 1943-1945. Od 1921 do 1936 r. był członkiem Zgromadzenia Ustawodawczego Bengalu. W roku 1946 Sukrawardy zainicjował oryginalną, choć nietrwałą koncepcję utworzenia, niejako dla równowagi, Pakistanu i Hindustanu, osobnego państwa bengalskiego obejmującego Bengal i Assam. Koncepcję tę popierała część działaczy Partii Kongresowej, lecz spotkała się ona ze zdecydowanym sprzeciwem Mohammada Ali Jinnaha. Sukrawardy nie zaniechał jednak tej myśli w swej dalszej pracy politycznej¹⁸.

Jednym z problemów zarówno nowego państwa pakistańskiego, jak i niepodległych Indii, było funkcjonowanie tych państw w formule wielonarodowej i wielojęzykowej. Częścią Pakistanu był *East Bengal* (Bengal Wschodni), dopiero w roku 1955 nazwany Pakistanem Wschodnim.

Jeszcze w marcu 1948 r., a więc tuż po powstaniu Pakistanu, Mohammad Ali Jinnah podczas swej jedynej wizyty we Bengalu Wschodnim oświadczył Bengalczykom, iż ktokolwiek sprzeciwia się językowi urdu jako językowi narodowemu, jest wrogiem Pakistanu¹⁹. Te stwierdzenia osobistości uważanej za *Quaid e Azam* (Wielki Przywódca), skierowane do Bengalczyków dumnych ze swej literatury, dziedzictwa islamskich sztuk pięknych, zostały odrzucone. Język urdu podobnie jak w nieco mniejszym stopniu język perski, był w Bengalu językiem literatury, znanym przez elity bengalskich muzułmanów, lecz nigdy nie konkurował z językiem ojczystym, bengalskim. Jinnaha poparł premier (z ramienia Ligi Muzułmańskiej) Bengalu Wschodniego, Nazimuddin, ale nie ludność.

W roku 1949 H. S. Sukrawardy założył nową partię – Ligę Awami (początkowo nazywaną Muzułmańską Ligą Awami). Partia zaczęła funkcjonować tylko w Bengalu Wschodnim i przyjmowała w swe szeregi niemuzułmanów.

Protesty przeciwko deprecjonowaniu języka bengali i domaganie się dla niego statusu języka oficjalnego trwały stale od roku 1948, a dramatyczna ich kulminacja nastąpiła 21 II 1952, kiedy to policja otworzyła ogień do protestujących studentów.

¹⁸ H. Mushirul, *Communal and Panislamic trend in colonial India*, New Delhi 1985.

¹⁹ *Quaid e Azam Speaks*, Speeches of Quaid-I-Azam Mohammad Ali Jinnah, Karachi Ministry of Information and Broadcasting 1950.

Do tego wydarzenia doszło w okolicy *Dhaka Medical College*, gdzie dziś stoi pomnik *Shahid Minar*. Bezpośrednią przyczyną demonstracji była próba wprowadzenia przez rząd Pakistanu pisowni urdu (bardzo podobnej do skryptu arabskiego) jako zapisu języka bengali. Skrypt języka bengali bazuje na wczesnosanskryckiej pisowni *devanagiri*²⁰.

Język bengali został uznany dopiero w roku 1954 jako oficjalny, obok urdu, język Pakistanu. Tym niemniej lata 1948-1954, kiedy to Bengalczycy z narażeniem życia domagali się od Pakistańczyków szacunku dla swego języka, pozostawiły Bengalczyków Pakistanu Wschodniego w głębokim przekonaniu, że rząd centralny w Karaczi, a następnie w Islamabadzie nie traktuje ich jako partnerów²¹.

Bengalczycy, jak każdy naród posiadający niezależnie od religii swą własną identyfikację językową, byli i są ze swego języka dumni. Wydaje się, że 1948 do 1955 r. był czasem gdy czuli się wyalienowani we własnej, krwawo wywalczonej muzulmańskiej ojczyźnie; to poczucie, wydaje się, pozostało.

W roku 1954 w wyborach w Bengalu Wschodnim Liga Muzulmańska przegrała z Ligą Awami działającą w koalicji z partią Fazlula Haqa – *Krishak Sramik Party*. Tenże Fazlul Haq został premierem Bengalu Wschodniego, ale tuż po wyborach w 1954 r. rząd centralny Pakistanu wprowadził rządy gubernatorskie, czyli niejako rządy centrum, które trwały do roku 1956.

W latach 1956-1958 premierem Pakistanu Wschodniego był bliski współpracownik Sukrawardiego, Ataur Rahman Khan. Istotną rolę w Lidze Awami zaczął też odgrywać Shaikh Mujibur Rahman. Był to również współpracownik Sukrawardiego, a po jego śmierci w roku 1963, rzeczywisty przywódca tej partii.

Rok 1958 to czas przejęcia władzy przez armię w Pakistanie. Do władzy doszedł Mohammad Ayub Khan. Jego rządy trwały do 25 III 1969. Pod względem rozwoju ekonomicznego, dla Pakistanu, szczególnie jego zachodniej części, to stosunkowo dobry okres. Dla wprowadzenia porządków demokratycznych nie było nigdy za rządów Ayub Khana rzeczywistej politycznej woli. Wojna z Indiami w roku 1965, zakończona powrotem do stanu sprzed jej wybuchu, przyczyniła się do wzrostu niezadowolenia z tych rządów. Wojna ponadto pokazała, iż Ayub Khan i pasztuńsko-pendzabski korpus oficerów armii postrzegają Pakistan jako państwo umownie pendzabo-centryczne, bezpieczeństwo zewnętrzne swej wschodniej części traktując co najmniej drugorzędnie. W tych ocenach można dostrzec kontynuację myśli sprzed wieku, iż Bengalczycy jako *non martial race* (rasa nienadająca się do wojska) w czasie zagrożenia są nieprzydatni. Na Bengal i Bengalczyków Pakistanu Wschodniego centrum w Islamabadzie patrzyło w kategoriach możliwości inwestycyjnych i uzyskiwania przychodów w walucie. Z perspektywy mieszkańca Dhaki lub szerzej: Pakistanu Wschodniego końca lat 60. XX wieku, prezydent Ayb Khan jawił się jako człowiek obcy Bengalczynom, a jego rządy jako dominacja aroganckiego Pakistanu Zachodniego wspieranego przez armię²². W roku 1966, a więc rok po woj-

²⁰ C. Baxter, S. Rahman, *op. cit.*

²¹ Z moich doświadczeń wiem, iż przekonanie Bengalczyków o pogardzie żywej wobec nich przez Pakistańczyków z „zachodu” było powszechne.

²² Szkolni koledzy opowiadali dowcip, w którym na pytanie, co prezydent Ayub Khan potrafi powiedzieć w języku bengali, odpowiedź brzmiała: „Salam Alejkum, my dear friends”, co świadczyło o tym, że nie zna ani

nie, Shaikh Mujibur Rahman, przywódca Ligi Awami, przedstawił rządowi centralnemu Pakistanu sześciopunktowy plan ułożenia na nowo relacji pomiędzy prowincjami; w zamyśle ten plan dotyczył relacji wschodniej części z rządem centralnym Pakistanu.

W planie postulowano stworzenie rządu federalnego oraz ustanowienie wolnych i regularnych wyborów. Rząd federalny miał kontrolować tylko sprawy zagraniczne i obronne, osobny miał być też system podatkowo-finansowy dla każdej prowincji z dopuszczeniem opcji osobnej waluty, osobne miały być podatki na szczeblu prowincji, każda prowincja mogła zawierać, według założeń planu, umowy handlowe z zagranicą oraz mieć możliwość powoływania własnej milicji²³.

Plan ten zasadzał się na programie wyborczym Ligi Awami z roku 1954 i miał być też forsowany w wyborach 1970 roku. Zanim do tego doszło, władze Pakistanu podjęły próbę zdyskredytowania przywódcy Ligi Awami Shaikha Mujibura Rahmana, oskarżając go o spiskowanie z Indiami dla stworzenia z Pakistanu Wschodniego niepodległego państwa. Był to tzw. *Agartala Conspiracy Case* – od nazwy indyjskiego miasta Agartala, gdzie spiskowcy rzekomo ów plan stworzyli. Mujibur Rahman został aresztowany, ale do rozprawy nigdy nie doszło. Przywódca Ligi Awami został zwolniony i przez swych zwolenników powitany jak bohater²⁴.

Ayub Khan chciał na początku 1969 roku negocjować ułożenie relacji pomiędzy oboma „Pakistanami”. W tym też roku władzę w Pakistanie przejął od marszałka polnego Mohhamada Ayub Khana, inny wojskowy, generał Yahya Khan. Yahya Khan był znanym i doświadczonym wojskowym, ale nie miał żadnego doświadczenia politycznego. Od momentu objęcia władzy musiał zarówno próbować ułożyć relacje z Pakistanem Wschodnim, przede wszystkim w kontekście planu Mujibura Rahmana, jak i powstrzymać działania rosnącego w siłę Zulfiqara Ali Bhutto i jego Pakistan People’s Party.

Nowe władze pakistańskie rozpiwały wybory powszechne do Zgromadzenia Narodowego i do Zgromadzenia Prowincji, demokratyczne, oparte na regule jeden człowiek – jeden głos. Narodowe Zgromadzenie Pakistanu liczyło wówczas 300 miejsc. Liga Awami Szejka Mujibura Rahmana wystawiła kandydatów w 162 okręgach wyborczych i wygrała w 160, było to pełne zwycięstwo w Pakistanie Wschodnim. Nie wygrała natomiast w żadnym okręgu w Pakistanie Zachodnim. Wybory powszechne w Pakistanie w grudniu 1970 i styczniu 1971 wygrała więc Liga Awami i miała wyraźną większość w przyszłym Zgromadzeniu Narodowym. Rozpoczęły się negocjacje pomiędzy sprawującym władzę Yahiya Khanem a zwycięzcą wyborów w skali kraju i prowincji wschodniej, Mujiburem Rahmanem, kierującym Ligą Awami, i Zulfikarem Ali Bhutto, którego Pakistan People’s Party wygrała wybory w Pakistanie Zachodnim. Z przebiegu rozmów wynikało, że nie ma woli powierzenia funkcji tworzenia rządu centralnego w Islamabadzie Szejkowi Rahmanowi, a więc Bengalczykowi reprezentującemu większość wyborców.

jednego słowa. Ten humor pokazuje ową obcość władzy, postrzeganie Pakistanu jako państwa, które zawiodło Bengalczyków. Choć nie chcieli i nie oczekiwali wiele.

²³ C. Baxter, S. Rahman, *op. cit.*, s. 182.

²⁴ Jako bezpośredni sąsiad Madżibura Rahmana w dzielnicy Dhanmandi na ulicy nr 32 w Dhace, widziałem to powitanie na własne oczy.

Szejk Mudżibur Rahman znalazł się pod dużą presją swej partii, która chciała ogłosić niepodległość wschodniej części kraju, a nie autonomię w ramach Pakistanu. Był to postulat Ligi zarówno w wyborach w roku 1954, jak i 1970. Rahman tego jednak nie uczynił. W marcu 1971 armia pakistańska rozpoczęła krwawą pacyfikację Pakistanu Wschodniego. Mudżibur Rahman został aresztowany w Pakistanie Zachodnim i jego los był nieznany aż do stycznia 1972. Gdy wybuchła wojna domowa pomiędzy Bengalczykami, którzy naprędce organizowali własne oddziały *Mukti Bahini* (Bojownicy o Wolność), a pakistańską armią, jedynym aktualnym celem Ligi Awami, z którym identyfikowali się praktycznie wszyscy Bengalczycy w Pakistanie Wschodnim, stało się utworzenie niepodległego państwa. W szeregi *Mukhti Bahini* wstępowali masowo Bengalczycy pracujący bądź służący w armii pakistańskiej, przede wszystkim w *East Bengal Rifles*, a także w *East Bengal Police*. Krwawa i nierówna wojna domowa trwała w takiej formie do końca listopada 1971. Wówczas do wojny po stronie Bengalczyków włączyły się Indie. Kampania na wschodnim froncie (był też i zachodni, gdzie np. zbombardowany został przez Indie port w Karaczi) zakończyła się 16 grudnia 1971. Pakistański generał Niazi, po krótkich wahaniach poddał swój garnizon w Dhace wojskom indyjskim pod dowództwem gen. J. S. Aurory, które otoczyły stolicę Pakistanu Wschodniego.

Powstało nowe państwo – Bangladesz (początkowo Bangla Desz). Mudżibur Rahman powrócił do Dhaki (z Karaczi przez Londyn) 10 stycznia 1972 r. Muzułmanie bengalscy praktycznie nigdy nie stawiali (do rozpoczęcia działań militarnych w marcu 1971) zdecydowanego postulatu utworzenia osobnego państwa. Entuzjazm po uzyskaniu niepodległości w 1947 roku był tak samo autentyczny w Karaczi, jak i w Dhace. Wkrótce jednak – bo już w 1948 r. – okazało się, że władza centralna Pakistanu nie będzie chciała „zmieścić” (*to accommodate*) żadnych ambicji Bengalczyków, ani tych związanych z ich własnym językiem, ani ambicji związanych z ich chęcią równoprawnego funkcjonowania we wspólnym Pakistanie.

Na przełomie 1971 i 1972 roku, gdy Bangladesz stawał się nowym elementem obrazu politycznego Azji Południowej, wielkim wygranym regionu były Indie, a przegranym Pakistan. Z perspektywy kilku dziesięcioleci można stwierdzić, że militarna przewaga uzyskana przez Indie w roku 1971 nie przekształciła się w zdecydowaną supremację militarną tego kraju w regionie. Udana zdetonowanie ładunków nuklearnych zarówno przez Indie, jak i Pakistan w roku 1998 wprowadziło oba kraje na nowy jakościowo poziom konfrontacji.

Bangladesz, dla którego Indie były wyzwolicielem i sojusznikiem, poza krótkim okresem tuż po uzyskaniu niepodległości, opcji tej nie podtrzymał. Szukał raczej przeciwwagi w zbliżeniu z Chinami, a następnie z krajami muzułmańskimi, w tym i z Pakistanem. Obecnie Indie postrzegają Bangladesz jako źródło nielegalnej imigracji na dużą skalę. Dobiega końca budowa ogrodzenia ochronnego wzdłuż granicy z Bangladeszem, mającego zapobiec masowemu przemieszczaniu się ludności z Bangladeszu do Indii. Przyczyną tej nielegalnej imigracji jest chęć poprawy swej sytuacji materialnej przez mieszkańców Bangladeszu.

Indie, których militarne zaangażowanie w kampanię roku 1971 przeważało losy wojny i stało się katalizatorem powstania Bangladeszu, uważają, że ich działania zostały wymuszone agresywną polityką Pakistanu, a nie były elementem polityki wspierania jakichkolwiek aspiracji narodowych w regionie.

Historia niepodległych państw subkontynentu indyjskiego po 1947 roku zna przypadki, że duże narody żądały swego niepodległego państwa (np. separatystyczny ruch tamilów indyjskich), i przystały na „pomieszczenie” ambicji, aspiracji i żądań mniejszych w ramach większego organizmu państwowego o znamionach federacji²⁵.

Bengalczyki Pakistanu Wschodniego chcieli tylko zaspokojenia ich naturalnych ambicji narodowych i ekonomicznych. Wydaje się, iż zasadniczym powodem, dla którego ich oczekiwania nie zostały urzeczywistnione, był zupełny brak zrozumienia przez władze Pakistanu tych potrzeb, które, zaspokojone, pozwoliłyby wielu ludom jednostkom i organizacjom funkcjonować. Przykłady na subkontynencie indyjskim można mnożyć. Wystarczy wykazać wolę „zmieszczenia” ambicji innych (*to be willing to accommodate*). Tego zabrakło – i Bengalczyki Pakistanu Wschodniego dostali własne państwo.

²⁵ M. J. Akbar, *India – The Sige Within – Challenges to a Nations Unity*, New Delhi 2003.